

ИЗВЕСТИЕ
О
СТАЊУ НАРОДА
У
ЕВРОПскоЈ ТУРСКОЈ.

ОД
Г. БЛАНКИ.

Преведено с Француског језика.

У НОВОМ САДУ,
Народ. Књигопечатња Д. Медаковића
1850.

Page 1184.1

R 1153 - Pl. 9. Sp. II 84. A

ИЗВЕСТИЕ

112581

СТАЊУ НАРОДА

У

ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ

ОД

Г. БЛАНКИ,

члана учене академије, професора и управитеља
школе трговачке.

Читано у академији наука у Паризу.

Преведено с француског језика.

У Новом Саду.

Нар. књигопечашња Дан. Медаковића,

1850.

Handwritten signature or stamp, possibly reading 'Blanc' or similar, written vertically.

5123

ВЕРВЕРТ

Ив. 69 182541

СТАВЛЕНА

ВЕРВЕРТ

СТАВЛЕНА

ВЕРВЕРТ

СТАВЛЕНА

СТАВЛЕНА

СТАВЛЕНА

СТАВЛЕНА

1880

Мислим да сам овим преводом учинио ствар
не излишну. За верност превода ја сам јемац;
ако ли би коме било гдегод што нејасно, не-
ка ме извини, помислив, колико је тешко пре-
водити из изображених језика на наш; а што
се сада истом овим списом може послати на ви-
дело, нисам ја крив, јер ми пре не допаде у
руке — а боље икада него никада. Ево ово се
писало 1842. г. па је и сад истина, и потвр-
дило се ми обистинило жалибоже сувише, него

Предео

Винко Пацелић.

превод извршен од Х. Рота 1846.

Предговор.

Мал што „питање источно“ пре две године да-
на непоремети мир Европе. Са два уговора, на која
се Француска такођер мора да потужи, решење овог
важног питања није свршено, него само одгођено. Кад
се удешавала судбина многобројних Хришћанских на-
рода, који онуда живе — и то без њих — није се ту
ни мало марило за она права, којима су они то стекли
да се владе за њих побрину, нити се мислило да њи-
ма може бити суђено, те ће они задаћу своју и сами
довршити. Кадгод се заметне говор о будућности ове
красне али за сада несретне земље, све људи мисле,
да ће њу као плен поделити на комаде Русија,
Англија и Аустрија. Паметнији, који мисле да ова
деоба мимоићи неможе, питају да шта ли ће запасти
Францији. А питко се и не усуђује помислити: да би
једном источни Хришћани могли бити сами своји и
ставити се у број народа слободни и независни.

Нама се чињаше, да је решење источног пита-
ња само овако могуће и то на скоро — да би одоле-
ло великим потребама човечности и просвете — и да

би се тако избегло срамно раскомадање Пољске. Колико је угњетујућа политика турска источне Хришћане кроз толика столећа удаљивала од остале Европе, ипак они не осташе сасвим туђи наспрам покрета: онијех мисли којима се остарела Европа подмладила. Напредовање пароброђења, — освојење Влашке, Молдавије, Србије и Грчке — велики рат на Мисир — узеће Алгира — све то научи Муслмане да ће се они одсада рачунити са Хришћанима. Европска дипломација умешала се је све мало по мало у управљање свију послова на истоку; али последњи догађаји у Сирији посведочише да ово умешавање не ће бити свакад пробитачно.

Сирија заиста није пристала на оне наредбе, које њојзи Англези по слабости наше политике г. 1840. наканише да наметну. Страшан неред бесни око Либана. Устанак Хришћана у Сирији уништује дан по дан успех оне кратке победе, којој узрок бијаше позвање Француске флоте кући у невреме. А пре годину дана малшто не пострада са једног устанка у срдцу Турске Бугарска, и то све на очиглед претећој Русији и Аустрији. Само неколико пушака више — па би била код Сан-Жан-д'Акра зло удешена ватра букнула уздуж Дунава. Уплашени Муслумани једва имаше кад да позову у помоћ чете Арбанаске, које сву покрајину попалише и окрвише. Сад влада гробна тишина по оним красним долинама, где неколико

милијона Хришћана изгледа са нестрпљивим прегнућем час кад ће избавити своју земљу и веру.

То је она по Европи слабо позната земља, коју да развидим, пре неколико месеци би ми наложено. Било је за нас од користи да знамо, еда ли имаде у Хришћанима источним клица за народ независан, и да ли би могла наша политика данас сутра да њих успешно заштити њиховом народношћу против преузетности они владара, за које се мисли, да су присиљени окружавати се (*s'aggrandir*) о туђем трошку. Марљиво испитивање оне земље допусти нам, да се томе можемо надати. Ја сам је прошао свуголику, од вароши до вароши, од села до села, од Београда до Цариграда, походио све паше, све владике Грчке и Бугарске; запиткивао сам све знатније људе оне земље. Известие, кое ево сада објављујем, показује на кратко право стање тамошњих ствари; а намера му је да докаже, да Француска политика изискује: потпомагати, да се начини један слободан народ Хришћански у Турској као Грчка краљевина, и разрешити тако најтежу загонетку нашег доба без нарушења мира по осталоме свету. Доста је: ако хоћемо а оно назимо.

У Паризу 23. Јунија 1842.

ИЗВЕСТИЈЕ

О

ДРУШТВЕНОМ СТАЊУ СТАНОВНИШТВА

У

ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ.

Опћа разматрања.

Нема земље, која је у данашње доба више занимива за испитивање од Европске Турске. Државници, Филозофи, економисте могу више да науче у њојзи него поете, који се веће одавна привикоше те полазе онамо да траже успомена и надахнућа. Ова земља, тако красна а тако жалосна, јесте једина, којом се данас највеће главе занимљу. Судбина њезина у мало не учини, да не сумњамо о миру Европе. Свак осећа да ова земља крије у себи клицу тајне и плодне будућности, која се не тиче ње саме. Са гледишта политичког важност ове земље, коју она на мерило метнути може, тако је знаменита, да би довољна била пореметити равновесје света; са гледишта верозаконског може бити да јој је важност јошт већа; и име главног града њезиног подоста казује оне услуге, које

је хришћанство оданле стекло, и којима се јоште на-
дати може. Све су очи онамо упрте са душевним су-
гласјем и са неким немиром. Неки би ради једним
махом да размрсе ову величанствену загонетку, која
се намеће ошћој бризи, јер се чини да је оно варварство,
које њу пустоши, позив на мејдан понуђен просвети.

Нетреба се ипак чудити што је Турска уз све
своје занимивости тако слабо позната. Нема много вре-
мена одкако се може онуда путовати без запрека, јер
се сумња одма на сваког који дуље гдегод борави. И
сами султани нису онде увек господари; а најсмелији
путници нису иначе Турску развидили него трком.
Најбољи земљоводи што се налазе, аустриски, руски,
француски, пуни су погрешака, и то више за то да чо-
века заведу него да га воде. Често назначена је река,
где је планина; тако имаде назначених стотина села,
од којих нема ни једног, а заборавили су незначити
хиљаду која стоје. По старој Мезији и по Трацији има-
де долина, које су много мање испитане него неке по-
крајине американске на западу од Алегхана. У дуби-
ни неких таквих долина коих нема на земљовиду ни-
каквоме, нашао сам ја хришћанских староседилаца,
којима сам се чудио њиховој снаги, простоти и беза-
злености паметној а чистој. Имаде ту да се пронађе је-
дан нови свет, што више, имаде да се ископа један ста-
ри. Старо хришћанство ниче овде са свију страна кано

бујно растење из земље младице. Рекао би човек да она племена, која су Хришћанство брижљиво чувала, кријући га кроз више векова од очију непосвећених, да сада знаду да је куцнуо сат, кад ће коначно моћи проказати признатој Европи овај славни и пречасни аманет. А прави значај садашње турске, који највећма у очи удара, јест велика наглост живота хришћанских народа наспрам пропадању телесном и душевном порекла мусулманског.

У исто доба, кад се путник чуди овој супротности, заједно се и диви несравњивој красоти и изванредној плодности турске земље. Тек што пређе Саву, која дели Земун од Београда, то јест Угарску и српске покрајине, навале на њ сви изненади на једаред. Ни сам Океан не дели тако савршено варварство и просвету као што дели ова река. На њезиној левој обали све је живо, насељено, обрађено; а на десној све пусти и скоро ништа необрађено. Славни град принца Јевђенија руши се у руку Турака; а Београд чини се као да цвати у руку Срба, Хришћана. Свагде где се сјаје крст, дижу се нове куће, а где се блиста минарет, ту се руше. Ова је варош као оглед читаве Турске. Човек би рекао да је политика само за то овако сјединила Хришћане и Турке, да може касније што јасније доказати несједињивост ова два порекла, или што више, хришћанског племена за будуће недвојбено

првенство. Србија јесте радионица, где се приправља оно једино могуће слевање угњетујуће и трпеће странке. Овде и јест, где два народа више један поред другог стављена него сједињена под управљањем полак турским полак хришћанским покушавају један нови друштвени живот, кој ће данас сутра служити као за пример, или барем као за прелазак к бољем управљању.

Србија ми се за моја истраживања наравно пружала као почетак путовању, од којег ће ево да разложим следства. Ова земља, уговором Букрешким (16. маја 1812.) и Акјерманским (25. септембра 1826.) од осталог царства готово растављена, чини се управо као глава од моста (предмошће?) који је прикладан за брањење, а јошт прикладнији за напад на ону покрајину, са којом је само слабом свезом вазалства и то сумљивог, свезана. Славни *Карађорђе* постави у почетку овог века темељ српској независности, коју по његовој смрти кнез *Милош* утврди, кога поред свију велики његови услуга оној земљи учињени, прогнаше. Имао сам прилику овога знаменитог човека видети у Бечу, који, и ако је сасвим неучен, ипак много имаде душевних сила и сталност значаја. То је очевидно, да је Милош онда био више него ли само вазал, кад је у Цариграду примио од султана кнештво са наслеђством својих потомака и такове

слобоштине, које доликују само крунисаној глави. Сам Хришћанин, заповедао је он Хришћанима; и ово је први пример у овој струци који се случи у Турској, где племе мусломанско никад пре докле није престало над свом рајом извршивати право победитеља. Од онда видеше Мусломани како им се измаче Грчка, као што се измакоше Молдавија и Влашка њиховим очевима; а не може се доста да пази, када ли ће настати оно сасвим ново доба, које се приправља за друштвено стање Турске.

Ни тридесет година није требало, па се починише овако корените промене у уставу царства мусломанског. Рекох промене *коренише* за то, јер су оне извор од других, и као наравни предњаци свију понављања, која у новије доба бише покушана са мањим или већим успехом. Биће од користи да за кратки час сврнемо очи на главне догађаје, који су из оних понављања сљедоваљи, и о којима мислимъ, да ће морати одсудно деловати на развијање просвете у Европској Турској. Прави узрок несједињивости од два племена јест нетрпљивост верозаконска Турака, која им не да ни да ступе са Хришћанима ма у какав савез, нити да сматрају Хришћанина за равна себи пред законом. Оданле, као што свако зна, она грозна пристраност суда мусломанског — оданле и намет што се само на једно племе удара — оданле и слобощ-

тине и осигурана некажњеност другога порекла. Један уговор био је довољан да утамани остатке турског господавања, па Срби дан данас уживају она иста права, која и поданици аустријски¹⁾ или руски. Слобода верозакона влада код њих савршено; имаду управљање средоточно и местно сасвим по хришћански, нешто војске савршено дисциплиниране, много редица; они подижу школе, а имаду исту нашу карну — криминалну — систему са строгошћу [нечовечног начела од усамљивања. Пошта, штампа, новинарство — све је то било код њих на хитро уведено, и то може бити прехитро за руке, које су овако страховитом оружју и невеште. У то исто доба кнез Милош, који као прва жртва свију ових завода паде, погради друмове посред оних густара, постави мостове или скеле преко река, утемељи карантине пограничне, болнице по варошима и много иних корисних завода.

Занимиво је за мотритеља напредовање ове мале државе, до скора јоште турскоме закону подчињене, под упливом слободе, која се код њих породи из стечене независности. Премда су јоште ране турског управљања живо назначене, ипак народ српски има већ свој посебни образ, своју властиту живост, која је кадра не само да се брани него ће и напасти каткада. Ја нисам нигде видио тако живахне народне осетљивости, нигде да би се закони санитетски тако стро-

го обдржавали, нигде да би се на путнике толико пазило. Они би ради и претерали строгост закона, само да се мисли да су просвећени. Али у овако прераном покушавању налазимо толико искрене воље, поштене тежње и правог побољшања јоште неразвијеног, да се Србија приличније може сматрати као покрајина хришћанска него као привесак турски. Човек би рекао да Србија сама на себи чини неки начин покуса друштвеног, који ће бити као наука осталим народима хришћанским на истоку. Овим славним почетком или што више: овим светим посвећењем народа к новој својој судбини обогатише се веће понешто српске пољане, које су кано живе наспрам пустих турских. Небројени волови, овце а особито свиње — тиме становници прибавише себи неку удобност а често и богаство. Нема земље, природом богатије обдарене и згодније удешене, шумом и ораницом земљом сретније измешане, тако наводњене, у опће у којој би било све боље раздељено. Хоћу само да напоменем долину Пећку, која је зло назначена по земљовидима, а могла би се сравнити са Лиманом и Грезиводаном 2)

Будући да ми ваља навести друштвено стање ове важне земље, одвојене од Европске Турске, чини ми се потребито да наведем знаменито оно учество, кое су жене увек онда имале код сваког покрета, који би се за оно одцепљење учинио, а особито кнегиња Љу-

бица, жена кнеза Милоша. Требало је из близа мотрити безобразност Турака према хришћанским женама, који заиста толикоштују своје, па онда истом може се поњати она несмирива мржња Српкиње на Мусломана, ког она зове силником харемским. Тако се отликоваше Српкиње и за време рата под Карађорђем и Милошем. Кнегиња Љубица узјаше коња за бој и више пута опорави храброст која хтеде да клоне баш у одсудном часу. Представите себи у жене од 50 година изглед сасвим јуначан, главу са косом седом и расплегеном, чело високо и врло набрано, у простом оделу, што га је сама себи правила: тако је изгледала српска кнегиња, кад сам имао част да ме пусти преда се у својој дрвеној палати. За што ме је питала, увек је уплела свакоме питању по коју красну приповетку, а свака бијаше пуна бриге за судбину оних Хришћанкиња, којима је суђено и данас живети под турским управљањем. Неда се овде све и свашта напомињати, али ја сам донео собом осведочење, да је Хришћанство на таковоме месту врло силно, где се такви поносити значаји рађају и уздржавају. Мени се чини, да су подобни догађаји у очима оштроумних људи право откривење (revelation). Да је ново српско управљање боље од турског, показује се још јасније кад путник уђе у Турску, ко-

ја је управо под управљањем султановим. Ту мора да пређе Тимок, кои у Дунаво изтиче, на чуну, (а тко ће веровати, да има игде овакавъ превоз!) који није ништа до издубљена клада, као у дивљака. На другој обали искрца се у глиб, па ако је рад дочепати се Видина, до којег још имаде 10 миља а у њему 20.000 душа, нема иног средства него сасвим проста кола на два вола и четири точка, све самотвори, као у прадавна времена. То су вам поштарска кола Отманска уздуж Дунава спрема паробродарства друштва аустријског, кое неможе да пробуди Турке из њиховог дремежа, са коег им гине и живост и народност. На овим необичним колима морао сам да дођем у Видин, у Хусеин-паше, кои се прославио тамањењем јањичара и великолепијем своје скоро царске куће, која је најсјајнија на истоку. Ја не могу изразити пред академијом оно жалосно осећање, које обузме душу путника, кад пролази по овој прекрасној равници подунавској, која је тако плодна као она од Роне код Авињона, само што је у дубоку пустару као снижена; једва што се може видети по која несретна дружина голих цигана, или кадкада стадо оваца или обор волова. Људи бледи и увела лица, деца слабачка и гола, жене, којима је на образу изражена патња, све то тумара, пси и марва по колиби, саграђеној из плетера и блата, гдегде наишао би на парлог, или на

остатке опустошених воћњака; од свега земљишта нешто је за испуст марви а остало сам коров. Ја на читавој овој големој равни нисам видео жита у пољу, ни једне греде кртоле, једном речи ништа, што би казало да се земља обрађује, ако не оно неколико кукурузишта.

Град Видин, главно место пашалука, јест управо и вредна глава ове пустаре, а није него замршена гомила од дрвених кућа, на којима зло састављена брвна једва што пропуштају светлост и воздух у ове несретне јаме. О равним сокацима ни спомена нема. Лица од кућа стичу се по сокацима у смрадљиве баре, у којима гњије мрцина и остали смрад. Они многи месари убијају марву пред својим вратима, а крв онда отиче у јаме ископане, а после тако гњије и разашиле на далеко угушљив смрад. Више пута леже стрвине пасје, мачје, коњске а и вољовске по сокацима, у којима се неби могло ни живети, да нема јастребова, орлова и гаврана, који јатомице увек над пленом својим облећу. У неким пределима Турске налази се ових тица месождера на хиљаде, и неплаше се људи ни мало. За повекшање ове за здравље убиточне нечистоте покривени су сокаци понајвише грањем или даскама, те тако забрањују улазак светлости, као по свима пазарима на истоку, који су на гласу ради свог смрадежа. Главне друмове нечисте никада;

и у самоме Едренету вароши од 100.000 душа, нагазио сам мале брежуљке од сметљипта, кое више од 20 година онамо лежи, па их ваља обилазити, ма и на коњу био. Тако изгледају сви турски градови; срећа је само што имаде по њима много рассађено дрвеће, што су искићени многимъ студенцима, и што много просторије празне уклања пагубне последице небрижљивости управитељске. Да буде слика од Видина савршена, ваља јоште напоменути двоја голема вешала, која су осовљена спрам градића за пример правосудства везирова.

Хусеин дознавши за мој долазак и да сам Француз, ние оклевао ни мало, него пошаље неког домаћег чиновника, коме је наложио да моју пртљагу пренети даде у везинову палату, и да мене доведе пред њега, водећи ме са неком славом кроз најживље махале града. Уврх басемака прими ме Хусеин врло срдечно, и разгледавши љубобитно народну нашу кокарду на мом шеширу, стаде ме запиткивати о многим стварма, које јасно показаше, да се врло стара за велике догађаје Европске. Хусеин је старац од 68 година, 3) врло крупан, а образа умиљата и поносите. Свак ће се чудити кад чује, да је из страховитог истребитеља јањичара постао шпекулант прве струке, права претржица, по начину наше Мисирскога, ког више занимље ценик од ђумрука него рат и управ-

љање. Хусеин, газда од скоро 2.000.000 франака дохотка, обраћа силну главницу на голема подuzeћа. Он купује на велико жито у Влашкој, вуну на Криму, зеитин у Маћедонији, па онда продаје на мало. У равнинама Видинским и Трачким држи ергеле од 500 коња, а 1400 добро плаћених чиновника једва што му свршују трговачке послове. Не ћу да говорим о његових 30 жена — за његове године чудна излишност — нити о коме другоме делу његова сараја, који се надмеће и са самим султановим. Овако голема имовина усред најстрашнијег сиромаштва, овакова премоћ, уречена само силном главницом, која би довољна била за оживљење читаве оне покрајине из које је исисана — то је појављење, вредно да се с њиме занимљу економисте.

И ако се повећи део наше важне забаве главно вртео око политичке економије, ипак се нисам никада надао, да ћу наћи у Хусеину бранитеља слободне трговине. Он је навестио рат нашем ценику врло извреним и разумним начином. „Наше су две земље“ рече ми, „врло на далеко једна од друге; и ја сам за дуго мислио, да је ова даљина крива што ми тако мало тргујемо; али мени се чини, да ви ни са својим суседима више нетргујете, а то ради ваше царине; коме дакле продајете све своје производе? Што се мене тиче, ја бих куповао од вас многе ствари,

ако би сте допустили да вам у замену дадем оне ствари, што ми овде производимо; али ја видим да вама нетреба ништа. Француска мора да је сретна земља.“ Исповедам да и ја нисам био мање сретан, што сам на подунавским обалама нашао таковога помоћника, и ја ево предајем безазлене опаске Видинског везира на разматрање онима, који се држе начела забране. Као што подобна питања код нас напредују, може јоште бити, да ће нам слобода трговине из Бугарске доћи.

Нерадо оставих економическог нашу да пођем у Ниш, оно огњиште свију последњих догађаја у Турској. На земљовидима је сав они предел иштећен. Доиста је за чудо, да је ови крај тако слабо познат, који се пружа уз српску крајину на српској страни, а на другој окриљује читаву Турску, јер је назначено по свим местописима 7 до 8 сати, а ја сам требао добрих 5 дана и то оштра хода. На највишем врху овог предела лежи град Белградчик, који и сам веће заслужује да га познаду геолози и сликари ради његова посебна и красна положаја на земљи од природе измученој. То је један од највеличанственијих и најстрашнијих положаја што сам за живота видео. У дубини ових дивљи богаза заиста сам нашао 7 или 8 великих села, сакривених као гнезда у непроходивој планини. По њима живе сами Хришћани. После сам

наишао и на њих више, али искључиво седе у њима само Хришћани, тако да сам најпоследње мислио да изидох из Турске. Слабо се знаде по Европи да је сва Бугарска Хришћанска, и да су Турци у њој утаборени као посадна војска у побеђеној земљи. Тако исто слабо се познаје мужевна сила Хришћана и дивна красота њихове земље. Немам израза за точан опис оне брдима окружене равнине, усред које се дигао Ниш из далека пријатан, као из близа смрадљив, као све турске вароши. Нигде у нашој Европи није природа развила већег великолепља, нигде није удес или рука човечја расадила дрвеће за украшење предела толиком милином и сугласјем. И сама звезда сјаје јасније на небу.

Али мора се признати и то, да посред ових красивих околина влада грозна невоља. Сав се свет крије и ушуту кад упазу војника — на каква војника! жене особито беже, кан да им тко прети њиховој части или стидљивости. Једва што сидох са последњег обронка Балкана у равнину, то јест у праву Турску, морадох да се борим са својим пратијоцима као побједитељима кад јуришају, тако они навалише на пернад мог домаћина, на јестиво, на све што им бијаше по вољи; а ја сам се често питао, видив овакове жалосне нереде, да шта ли је са оним Хати-Шерифом од Булхане. Хришћани подносе све мирном одважности као што се подноси строжа зима

под оштрим поднебљем; али ласно се види, како чекајући на боље доба које предвиђају, своју горку судбину трпе за невољу. Колико побожних уздисаја продре из груди овим поштеним људма, кад се уверише да сам и ја Хришћанин! коликоли распиткиваху за наше обичаје верозаконске, за цркву и свештенике! коликом ревношћу распитаваху за обреде код крштења, код венчања и код сарањивања! колико речит свак њихов поглед, а који дубоки смисао у најмањој њиховој речци!

Пре него што ундох у варош, пренуосам се погледавши на неки грозни споменик, који је жалостан знак за друштвено стање ове земље; то јест она славна Нишка кула, четвороуголна пирамида обложена са 3 до 4000 хришћанских глава оних Срба, који погинуше у битки с Турцима год. 1809. и од којих фанатизам мусулмански сагради на вратима од Ниша ови варварски споменик. Не далеко одавле као узпркос красној овој равници, неколико разорених села — но не онолико као што се мислило код нас у Францији — посведочава пролаз арбаниских чета, које су страховитије од куге и теже ће се истребити у Турској него куга. У нашим просвећеним државама тешко да итко шта знаде о овим четама, које су, да вам право кажем, уређени израз свију зала. Тешко да ће код нас ко моћи себи представити сасвим си-

стематички на плећење уређене народе, који не живе од ина ништа него од саме пљачке и крађе. Такве су чете арбанаске, које влада турска до сада још није могла покорети, и које, будући разгранане по знатним пределима турске земље, не могаше да уталожи иначе, него предав им на аманет обитељи хришћанске. Ови измет човечанства обучава се у оружју од малена, и то му је занат — нож, пиштољ и пушка — то му је алат. Сваки је Хришћанин њима плен законит, природан, наслеђан. Арбанаси пленају као што наш сељак обрађује своју земљу. Кад би им ја више пута показао ферман султанов неби ли како умирио њихову надувеност, одговорише ми посмешно: „Султан је господар у својој кући, а ми у нашој . . .“

Таково је управо стање у Европској Турској — Становништво је двојако: хришћанско, које као плима од мора напредује силом величанственом и необуставивом к новој својој судбини; турско, које као поједине стене на морскоме жалу у залуд покушавају, неби ли обуставиле валове долазеће са мора дебелога. Хришћани су заиста одавна у Турској: већ од времена Бизантиског и пропасти Римског царства. За њихово расплођивање Турци су сами најбоље скрбили, уклањајућ их као невернике од војене службе, која у данашње доба трати и последње турске силе. У овом

окорелом прогонству Хришћана, које траје од узећа Цариграда кроз четири века, јесте нешто од промисла, који је уздржао читаву обител хришћанску неоштећену. Довољно је видети ова два порекла успоред, пребројити их и читати у њиховом погледу — па онда се може појмити да се приправљају велики догађаји, и да Европа хришћанска мора на њих да пази.

Хоћетели о томе неколико доказа? ево их. Турска војска, састављена из самих Мусломана, није ништа до силом уједињена чета ћоравих, грбавих, хромих и сакатих. После уништења јаничара, који су барем живели као и друге обитељи и уз сав верозаконски фанатизам имали ипак по коју домаћу врлину, на њихово место стављена војска уредна живила је више као у манастирима, али без манастирске стидљивости, него као што се обично живи по касарнама. Они небројени бећари, који по дисциплини низамској не могу одолевати страстима — по свему истоку и онако силнијим него где другде — са хришћанским женама, падну на скоро у опачине неизрециве, којима се срамоте и десеткују. Не могу да разложим овде — па и највећом штедњом желео — друштвене последице ове дубоке и неизлечиве деморализације, која је обузела турско порекло. Да ја сам нисам налазио свуда, куд сам пролазио, трагове ове жалостиве — кобне ове трагове, који значе да народа ово-

га нестаје, никад не бих веровао, да тако што може бити. А шта да речем о иноме грозовитом безакоњу, које се греша о чојека пре његова порода, и које се у Турској тера пакленом вештином као занат? Многи би се згрозио, да се усудим избрајати она убојства, која на хиљаде створова сваке године створитељу ускраћују. Нитко не би хтео веровати, да ове грозне ствари преписују као уредни помоћни лек неки Малтусоваца, који нису читали Малтуса⁴⁾, али су његову систему погодили.

Тако пропада на очиглед турско порекло са начела многоженства, у них верозаконског. Разложићу касније, колико је ово начело деловало на друштвено стање жена; колико је на мужеве, види се. И ако Мусулман умереније ужива многоженство, него што се по Европи мисли, ипак он плаћа томе начелу горки данак, али ни за што друго него да се уздржи начело. Понижујући жену понижује и сам себе; хотећи да упропасти жену, упропаћајује сам себе. Многоженство не опстоји иначе на истоку него у друштву оних срамота, која ћу напоменути. На скоро би настало Турака у Европи, да ове страсти онде завладају само кроз 25 година онако, као за доласка Махмудова. О томе не ћу више беседити; светиња побожности моје отачбине захтева, да бацим завесу на ова неваљалства човечанства. Али ја закључујем из

овога, као што сам и дужан историческој истини, да такви знаци оглашују крајњи час.

Усупрот диже се племе хришћанско, пуштајући зраке из средине верозаконског и политичког прогонства, и даје внимателном путнику слатку надежду. Са поштовањем и усрдием гледао сам дивну чистоту, усађену у Бугаре, особито у хришћанске: то је дивно погледати. Чини се, да их је очистила давна несрећа, у којој чамише. Значаји се учврстише жестоким покусима, које од славодобитног изламизма морадоше поднети; домаће врлине ојачаше светилом обитељском, којој без престанка погубел прећаше. Овде се јошт налази оних врлина недодирнутих, које је ослабише у нашој земљи, прерано ослобођеној: детињска покорност, поштовање жена, супружна верност, очинско достојанство. Али лепа се види и награда за ове добродјетељи у силној снази бугарских сељака, у здрављу њихове деце, у њиховом пристојном благостању по оним пределима, где им не сметају сувише Турци — као што то бива по околинама где наше седе — и где нема на близу арбанаских чета. Ја сам био неколико пута на њиховој летургији, на пример у Татар - Базарчику (буг. Коница) у оно мало цркава што турска осетљивост Хришћанима дозвољава да их полазе недељом, па да не бијаше оно неколико Турака око цркве, ја бих био помислио, ви-

дећи ове људе великога стаса, и жене разборите живости, да сам у којој цркви у Немачкој или Угарској.

Жао ми је што се не могу да упустим у нека друга разматрања, штоно су плод честих мојих договора, то са пашама то са владикама бугарским. Дужан сам ради поштења да не издам, ма то знаности-ма и од користи било, оне часне људе, који су мени за љубав радо погазили оно ћутање, које једнима политика, другима разум предисује. Одричем се весеља, којим бих их могао праведно осудити; али не одричем се права, којим изјављуем ово, да би се морало желети, да се овакови људи споразумеју: не би ли како одвратили од османског царства жалосне оне ударце, који ће пре или после настати, кад се зачну одвајати она два народа. Сада, док ми овде говоримо, могла би се ова сврха јоште постићи уза све оне љуте ране, са којих Турска болује. Просвећене или барем паметне паше живе у доброме споразумљењу са хришћанским свештенством; али обично фали обема странама увиђење. Хришћани нетраже за сада ништа него сигурност особе и имовине, и нешто јемства за част обитељску. Кад би им се ово признало, али озбиљно и на скоро, уталожила би се за подуго олуја, која може сваки час ударити. Ако ли би се то прерано случило, Хришћани тамошњи не би били сиремљени; само да буде Европа на то

спремљена и да поња, да решење ове велике загонетке, не ће бити ствар једнога него свију народа.

На сву срећу што се ово свеопће споразумљење, у политици тешко постиживо, развија мало по мало и без знања самих оних држава, које то подпомажу. Пароброћење олакшава дан по дан ову задаћу дипломацију. Француски, аустриски, англијски и руски пароброди облећу око Турске на све стране. Друштво паробродарства подунавског тако се знатно развија да кадкада нема ни места за путнике довољно. Француски бродови не само да возе наше путнике него и хиљаде хација мусломанских, који полазе преко Александрије у Меку, или се враћају оданле. Одеса је уредно спојена са Боспором. Најпосле град Требизонт, кључ од Перзије, који пре није слао више од 50 до 60 путника по злим бродовима на јадра, шиље сада сваке недеље 7 до 800 паробродима аустријског љојда, а једаред сам видео код сараја у Цариграду такав један брод дупком напуњен, у коме су путници за читаво време превоза морали стајати. Није могуће да се Турска за дуго може супротити овој навали просвете, која ју са свију страна притискује. Хвале вредно настојање турског управљања, којим хоће да угуши кугу, и којим се ево кроз четири године од ње обранила, много ће допринети, да

се тамо заведу Европска подузећа, а особито ако се рђаве наредбе карантинске паметно снизе.

Заиста је главни узрок усамљеном стању, у коме Турска животиари, сувишно трајање карантина. Свак ће ласно разумети, да док Мусломани не хтедоше слушати разум, који њима заповеда, да заведу неке опрезне наредбе за саме себе — да је морала Европа за њих то учинити. Али не даде се оправдати она сувишна строгост, која се сада извршује, где нема толике опасности као пре. Искуство је доказало, да се куга на броду, што вози заражене или кухне ствари, после 8. дана, ако не пре, више не ће појавити: чему дакле 20. дана карантине, ако се за време превоза никакав случај не догоди? Ово дуго и безкорисно тамновање одвраћа силу путника од пута на исток, пречи трговину, јер јој задаје силне трошкове и запреке свакојаке, уништује заиста сваку корист паробродарства; јер која је корист за 10. дана стићи из Цариграда у Марсиљ, кад ваља 3. недеље чамити у лаварету.

Што се овога тиче, то је Англија и Аустрија дала Европи углед за подражавање користан. Аустрија је снизила карантину по размерју здравља у Турској. Кад је Турска здрава, треба само неколико дана ради пажења. Англија допушта у својим лукама одма изкрцивати све што је из Истока дошло, ако је пут

трајао 14. дана, тако да човек из Цариграда преко Лондона у Париз пре стигне него преко Марсиље 5). ова разлика мора да престане, ако не ћемо да пропадну Француски трговачки интереси, и ако не ћемо да осигурамо Англезима монопол трговачки на истоку. Да су карантине приугођене осталоме напредовању, које учини за кратко доба влада турска у огледу опћег здравља, Турску би земљу истраживали најживљом ревношћу учени људи. У ови пар што ми говоримо, нема ни једне знатније вароши у Европској Турској, која не би имала барем лазарет за пажење, у којима су путници подвржени неким опрезним наредбама. У овим заводима постављени су талијански, англијски и аустријски лекари, који у својој служби поступају по начелима најбоље дотеране здравствене науке. Можемо се надати, да ће и Мисир примити ову исту систему, и да ће за неколико година ови бич, који пречи опћење истока са западом, изгубити нешто од овоје силе. Трговина и просвета учиниће остало.

Турско управљање.

Тко хоће да точно процени друштвено стање Европске Турске, тај необходимо мора да проучи прави значај њезиног унутрашњег управљања, које је у многим стварима врло изворно, и које није заслужило да га изобразени народи онолико куде. До управљања овог, које је сасвим просто у деспотизму своме, може се успети сваки Мусломан без раслике. Доста је ако се султану свиди, па он може поверити највишу службу најпростијему човеку, често и нејневреднијему. Да се прости бродар, хамал (товарџија) или роб може попети, и то без рада, до највише службе, то није ништа особито код њих, те тако чешће него се и мисли, оправда случај, који га је тако узвисио. Нигде се једнакост непоштује нити извршује већма — и то у свој сили изражаја — него у Турској. Последњи просјак улази слободно пред паше, па се посади узањ као да је и он паша. Човек би рекао, јер осећају, да се она разлика међу њима може сатрти, само да мигне или махне падишах. Будући да је ова приступљивост к службама једна привилегија за Турке, која изкључује сваког Хришћанина, то је она у

Турака уздржала високо њихово мњење о свом првенству и презирање раје. И дан данашњи бира порта највише чиновнике између најнижег реда, а не прође дан без оваког повишења, само с отом разликом да се не свршује онако крвнички као пре.

Особити значај турског управљања јест, што Мусломани самотрже (монополизирају) са влашћу. Има дакле у Европској Турској читав један народ, који управља другим народом, и са којим је он туђ по језику, верозакону и по живљу друштвеног стања. Турци су се старали за то, да се како не оштети ова међусобна преграда. Они живе са Хришћанима, којих имаде 6. пута више, у истоме граду, у једноме селу заједно, кућа до куће, а не мешају се с њима; нити се поздрављају, па кад Турчин хоће да одговори на удворност Хришћанину, то бива тако хладно и понешто, да њихова уљудност и у овим поређим случајевима наличи на очитовање господовања. Турци мисле да Хришћани не вреде да их војништво⁶⁾, нити икад помислише да их зовну у помоћ против заједничкога душманина *) Турска влада не хтеде никад да наметне свла-

*) Још г. Бланки није познао стање народа у Турској живећи, како овако говори. Муамедани и Христјани нит су имали нит ће још за дуго имати заједничког било душмана било приатеља.

данима свој језик, нити да научи њихов; из овог трпљења и незнанства следовало је, да су се они који управљају, отуђили од оних којима управљају тако да не могу опћити међу собом него преко толмача. Ови су драгомани понајвише Хришћани или отпадници, који могу верношћу тако сврнути као што су и вером, те тако су Турци присиљени поверити често најважније тајне државне људма несигурним.

Турско је управљање у осталоме врло просто, уз пркос променама у новије доба, за које се мислило, да ће их морати Хати-шериф од Ђулхане на европски калуп довести. Сва је моћ усредоточена у руке министарства, дивана, који је овде строжије одговоран неголи у уставним замљама, а султан, прем да се и не чини, царује више него што управља. Он управо и не влада него у своме главном граду, и то само помоћу многе друге војске, топова и чебане, што мора да стануе онде. Изван зидина Цариградских који осим царскога великолепља, наличи на град какав ханзеатски, зачиње пустара са системом опћинства. Управљање унутарње у Турској представља врло добро управљање од средњег века но у нас. Онде су паше господа феудалска, осим наследства, села су штоно бијаху наше старе опћине, а управљају се о свом местном трошку. Иза министра — дивана — моћ је раздељена међу паше, кадије и муфтије. Пр-

вима припада управљање грађанско и војничко, другима правосуђе, а трећима верозакон. Да је свакој од ових власти делокруг опредељен точније, па да се извршује онако непристрасно за Хришћане као за Мусломане, турско би се управљање могло сносити уза све своје старе злоупорабе, и царство би се могло надати опстанку. Али ко само мало развиди стање тамошње и мало повири онуда, може се осведочити, да ове разне власти нису ништа друго него само врсте од једнога и истога деспотизма, и да ту нема прибежишта Хришћанину против глобљења мусломанског. А то размерје је онаково као међу господаром и робом, а не као међу чиновницима и грађанима.

Човек би по мерилу овога тешкога питања рекао, да је у Турској управљање двојако и двојако правосуђе, као што су и две вере, једна за Мусломане а друга за Хришћане. За једнако злочинство једни плаћају смрћу а други плате само глобу. Харач плаћа се и од хришћанског детета, а Турци сасвим ништа. Што се тиче вере ту је нетрпљивост турска јошт већа, прем да су много попустили од старе ортодоксије од како се не учвршћује више прогонством и убијањем. Срамотно подмићивање трује свако достојанство већ напред. Годишње промењивање свију скоро чиновника сили их на многе жртве, и тако морају продавати поданицима оно што је њима продала

влада. И тако даје влада сваке године управљање у најам као какву другу ствар, а најмитељу је допуштено да стече свим средствима, које му случај у служби пружа, што је потрошио за њу. Тако пропадају све понове сплеткама а особито новцима сарафа (банкира), који посредују код оваких пазара увек, и који су обично рукодаваоци високих чиновника државних. Залуду протестираше султан Махмуд и садашњи владар проти овоме мићењу, не примајући ни сами никаква дара, као што је то бивало за њихових старих; ова се болест понавља под иным именом чак у сераљским зидинама, и разпростире се по читавоме царству као пре. Сада може бити да нема код турског управљања једног чиновника, па био и од највиших, кој се неби био окужио овом болести, а премештање чиновника не олакшава поданицима стање, које их тишти, него отежава сваки дан.

Понајвише чиновника турских неуме ни читати ни писати, то се земља опростила барем лаганог пискарања осталих просвећених држава. Паша удари свој мур (печат) место потписа под свако знаменитије писмо, и будући да се други управо онаки мур чува у Цариграду код порте, то се може ласно познати истоветност њихових писама. Турско управљање било би врло хитро, кад се неби одлуке задржавале митним узроцима без престанка. Кад суди су-

дија Турчин човеку своје вере онда незна ни за какве привилегије, богатства или достојанство; може да га види и предањ дође сватко и свакад, био ко хоће само да је Мусломан; он суди у рахатли хаљинама толиком важношћу као са судијске столице. Њему не треба хаљине да сведоче што је или да му дижу достојанство. Власти, неограничене као што је и власт највиша, која их повласти, суде очински и право, осим кад суде између Турчина и раје; више пута нађе се глава, која уме помирити распре, које би се тешко у слободним државама знале удесити. Ја сам видео више пута, где паша који за кратки час растури пет или шест писама на различне стране, казавши тајницима да напишу одговоре кратке, разговетне а кадкад и знатне. Преписа неостављају никада, него затворив у гвозден ковчежић писма најважнија, спале остала сва без разлике неусколебивом хладнокрвношћу. Ако икада сретан какав победитељ свлада Турску, ласно ће све архиве читавог царства стриати на једна кола.

Осредно управљање слабо се осећа изван Цариграда, а што даље то мање. Све скоро мање послове управитељске обављају власти опћинске, које данак међу собом разрежу преведније, него што се чини да би могли по својевољној власти којом су повлашћени. Што нема у овој земљи ни поште нити икаквог опће-

ња, морало је да постане оваково свемогућство опћина. За многе је Турке пут до Цариграда гори а више пута и скупљи него хаџилук у Меку. Када диван изда какову заповест, мора да разашље на далеко и о великом трошку татаре, ако имаду доспети на одређено место. Живот опћински опстоји дакле у Турској већма него ли и у којој другој земљи. Скоро све размирице свршују се погодбама пријатељским. Није сумње да многа злоупотреблења опстоје само уз предсуде верозаконске; али кадкада се мора човек зачудити неким делима њеких дружина, кад види ону множину побожних завода који су означени белегом брижљивости и блакости управо хришћанске. Ради тога на пример ретко ће човек наићи на просјака, сирочад или старца саморана; све такове издржава имућнији род или опћина неком нежношћу о свом трошку, без да би се овом благодарности икада чинило злоупотреблење.

Није се бојати да ће се Европска Турска на скоро препунити народом, него се ваља бојати више тога, да ће народа нестати. Ко је год прошао велике равнице бугарске и трачке, које су код чудне плодности пусте; ко је год проучио силна средства отоманског царства: чуди се пуним правом што нема више становника. Али влада мусломанска једва што се брине за најнужније потребе садашње; а камо ли да се побрине за ове битне ствари ради своје бу-

дућности. Нитко не сади, нитко не уздржава друмове, нитко не надгледа опће имовине, нитко се не брине за чишћење сокака; овај последњи посао оставише тицама. У читавој земљи нема ни једне железнице, ни једног каменог моста по новој струци, ни једне болнице, штоно ми овако зовемо; никаквог завода за опће више науке, нити мерника ни грађанских ни војених, ни лечника ни лекара, осим неколико скиталица иностраних, ако изузмемо неке. Кад се ко разболи, обично и мре без помоћи; а највише мру деца. Доста је ако напоменем, како је по смрти Махмуд-султана остало само два сина и две кћери, премда је било на избор матера и лечника.

Означне мане турског управљања, злоупотребљење кулука и коначења — ово глобљење без престанка; обвезање порезаника на плаћање у незгоди (као што то бива у Италији) — то све врло добро показује; зашто ова земља, неимајући главница, пропада у невољу и сиромаштво. За једне је богатство велика напаст, а за друге велика погибел, тако да се богатство под видом сиромаштва од глобљења чува. Сваки дан закопава се сила новаца, или се барем уклања од радње; нитко се не би усудио, да обрати главницу на јавно какво подузеће, јер зна да ће тешко моћи кад уживати добитак. Будући да се пореза обично купи ексекуцијом или батином, то се сваки граби

што сиромашнији, неби ли га прошла олуја. Више него један пут нашао сам у хришћанске које обитељи турског војника, кога хранише за права бога, па он је постао газда од куће. Богатуни се често селе у Трст, Ливорно или куд му драго, само да осигурају себе и имовину, и тако ускоравају пропаст коју би могли зауставити да остану код куће. Насиљу, које се догађа ради прекомерног харача, често се уклањају читава села исељењем. Па ипак се не може потврђивати да је Турска убога или земља пауперизма у оном смислу као што је на пр. Англија. Сиромаштво турско нема прилике према себи. Турчин је тако трезван од нарави, па чува своје достојанство и у подераним хаљинама, у невољи непоказује сметње никакве, и гради се да није тако сиромашан као што јест управо. Силног богатства у његовој земљи нема, па му се с тога и нетреба стидити ако је сиромаш; као што се код нас тајна оскудица стиди пред јавним изобиљем. Ако у Турској ради богатства човек осиромаша, сиромаштво му никад не пречи опоравити се. У опће свега је тамо од средње руке и богатства и душевних способности. Па да је срећа са оном владом, која не да ни грађанске ни верозаконске слободе већини становништва: ја се заиста небих зачудио томе, што би се тамо више сретних људи нашло него где другде. Турчину у обће нетреба много, а Хришћану, који му

је роб, слабо што више треба. Земља, на којој живе, задовољила би њиховим потребама више него и која друга у осталој Европи; али би је ваљало обрађивати и дати сигурност *свима*, који би је обрађивали.

По несрећи је уплив верозаконски; који у Турској све послове води, тако противан свим мислима, на којима су основана права начела благостања и просвете, да се мора турскоме царству пропаст желити чим скорија. Предразсуде мусломанске о Хришћанима тако су неограничене, као и они колониста о Црнцима, само што се не даду онако ласно оправдати као ови. Турчин навали својим презирањем на Хришћанина који зањ ради управо онда највећма, кад му овај учињеним делом доказује своју душевну предност. Најпростији Мусломан мисли да сме присилити Хришћанина да му бадава вода коња, да му обавља послове и ако устреба, да му вуче кола. Више пута шаље паша рају, што му је потхарачена, на далеко да му кулучи, без да се паша брине за храну или како ће их онамо спремити. Кад сам силазио са Балкана пошаље ми управитељ суседне једне вароши 10 људи да ми носе пртљаг, само да заштеди своје коње, ја сам то отказао; па кад се после, дошав у Цариград, потужих код врховне владе ради ове злоупотребе власти чињаху се да ми верују. Нема ту никаквог уредног посредника између раје, коју тлаче на поругу ха-

ти-шерифа, и врховне владе, која би може бити са-слушала њихове тужбе и одстранила њихове јаде, да их познаје. Доклегод устумарају управителство и поданици као на точку наоколо, дотле неможе рана да зацели која Турску пече; свакако задаће јој будућност триста брига.

Намет није тако голем и не надилази о много размјерје чистих доходака, по коме се и у осталим земљама порезује; него то је зло што није размерно подељен, и што наваљује и на исти извор производа, јер се насилним начином купи, као што веће напоменусмо. Турски су ђумруци најслободнији на свету, задовоље се умереним цеником, који је ретко већи од 3 на 100 за сву инострану робу, и којим би се по умереном ценику лепо доходци могли набавити благајници државној, да су вештији чиновници па да нема мита. Сви остали намети, о којима мислим да не треба наводити ситнице, ишчезавају у рукама најмителја, као река у песку пре него ће у море. Најмителји продају намет под-најмителјима, ови опет препродаваоцима — управо као у Ирској, где се дају у најам добра читава, па онда од њих комади, а после опет од ових комадићи све до најмање. По осталоме свету деле људи добитак — овде се дели губитак. *Где богаштво не произлази од радње, онде неможе биши него илен.* Доходци у Турској наличе на дохот-

ке чискуса. У читавоме Турскоме царству нема ни једног чиновника, који би барем приближно познавао изворе доходака. За оно мало, што се у тој струци уради у овој или оној опћини, незна нитко него управо сама опћина; о пашалуку каковоме ретко тко, јер им ни је сврха да попишу земљу. Сва финансијална знаност код њих састоји се у кварењу новаца, као у најгоре доба наше историје, а сада се занима турска влада с тиме како би обалила цену курзирајућој новчаној хартији, — за коју се мислило да ће успети — будућ да се не држи обећаног формалитета којим постиже да се растурише у свет.

За владу управљајућу у Европској Турској могло би се рећи да она опћину не сматра за малолетну, као што је код нас: него да човек, као појединац, никад није сасвим слободан. Осредње владе ту нема ни за оне послове за које би требало да буде, него, од како устројише уредну војску, привикоше паше, те примају из Цариграда неке опће наредбе, јер о точним и јасним заповестима нема ни говора. Тако н. пр. нема никакове наредбе како да се држе тамнице у главноме граду, које су страховити дар-мар, где сам нашао децу, дужнике, трговце кривомерце, убице и крадљивце сваке врсти — све заједно. Гроза, која се стављају у ове лупешке шиље, страши и саме чуваре тако, да ови не ће свакад унићи, кад би мо-

рали да их развиде; тешком сам се муком дочепао дозвољења да повирим онамо, и то само на моју опасност и погубел. Ипак правосуђе делује толико на дух човечји, да се у овим шпиљама, где су тамничари као дивља зверад сами своји, учинио неки ред и предност нека међу њима. Дужници наместише се у једну собу, убојице у трећу, само за трговце кривомерце нема места, и тако непримљени нигде, извржени су као плен свакоме ругу своих другова, и презирању поради криве мере. По осталоме су царству тамнице јошт страшније него у Цариграду: а нису него јаме, у којима су тамничари живи закопани, често без светлости и воздуха; оптужени и осуђени леже на голој земљи, без записнице тамничарске, без икаквог јемства, ако не памети чувара, против погрешака судије или мржње испунитеља. Турци, као и сви остали становници по Турској, воле да им кадија суди кратким судом, па дошло и до батина, или као што бијаше пре обичај до сакаћења, него подносити све грозе тамновања. Ово је последње начело врло јевтино за владу, јер јој се не треба бринути за издржавање читаве војске тамничара, за то су тамнице у Турској као дућани, у којима ваља гледати да чим брже пролази роба. Кад сам посетио четири тамнице цариградске, није било у њима више од 300 ансеника — осим бања — на 500,000 душа. Турско право-

суђе воли да кривац њојзи плати глобу, него да оно зањ плаћа хранину тамничарску.

Премда у Турској нема поште, и то из сасвим простога узрока, јер се ретко налази, и код највишег сталежа ко би умео писати; ипак је уређена пошта јашућа на све стране, и то скоро онако као по осталим просвећеним државама Европе. За 25 сантима (6 крајц. ср.) може путник набавити једног коња на један сат, колико хоће, који му носе пртљаг хитро или лагано, како му је воља. Када је пртљаг лак, највеће даљине могу се проћи касом; ако је тешка а оно путник може пројахати странама, или као у шетњу или ради науке, без да плати штогод више. Друмови су у ошће сигурни; ако ли би пак било опасно, увек ће управитељство придати путнику стражу, кад имаде ферман, или бујурду. Уредну тескеру траже свакад, коју у великим варошима ваља да подпише власт санитетска; у случају да ко пренебрегне ово, или да се појави морија, морао би постајати за дуго у карантини од мотрења. Прошћад турска не грди сада више онолико путнике хришћанске. У овоме је обзиру турски фанатизам врло малаксао, и у највећма заосталим градовима као у Нишу или Софији нечује се ништа до невине псовке старе које бабе. Свуда се надмеће удворност турска наспрам путника са гостољубљем Хришћанским. Паша ће вам послати,

ако сте му препоручени, своје коње, људе, често и готов ручак, кад вас је веће уконачио; иначе не ћете наћи ни конака, јер ханова нема. У Дринопољу онај једини, што сам га нашао, био је неки градић, подељен на ћелије од 7 до 8 [ ] метра, ветраста на све стране; ја немогах пре ући док не протерах неколико стотина врана, док неочистих од смета, што врране починише, па онда морадох купити потребито покућство јер нитко не хтеде да ми га позајми. Из ових ситница може се видети, какво је стање тамошње, и како се управитељство мусломанско не брине управо ни за шта. На срећу што уљудност паша исправља вредним начином зло управљање.

Најзанимивија страна овог управљања, о којој ми још ваља пробеседити, јест она, која спада на одношења између Турака и Хришћана. Ова су одношења врло проста и слободнија него би тко помислио. Како се у коме селу састави довољан број Хришћана, допуштено им је да си изберу једног главара, који онда постане драгоман и заступник њихових дџла код мусломанске области. Само он има власт да пореже намет и роботу, да огласи заповести пашине и да се споразуме са пашом, ако би се раја ради каквих тегоба хтела пријавити. У опће ова је служба изборна; уз све несреће, са којих пострадаше Хришћани овом службом повлашћени, ипак се јагме за њу, јер

је ово једина прилика за славољубне. Више хиљада села морају се захвалити овим ајанима или коџа-башам на ономе, што мислим да се може назвати опћинска народност, јер ове речи „отачбина“ нема на истоку ни за Хришћанина ни за Мусломана у другоме смислу него мислећи опћину. За њих и нема ствари од веће занимивости него што је верозакон; све што ми разумевамо у овим речима: домољубље, част отачбине, независност отачбине, то је за Турке и Хришћане бугарске, трачке и маџедонске сједињено у обћини. У Турској се познаје домољубље само по звонари и минарету. Она електрична трешња, која полети кроз државе просвећене крилима штампе, дописивањем јавним и приватним, телеграфом или железницом — то све не би се могло иначе подићи него верозакonom: тешко политиком. Ако ли се икада подигну Хришћани источни, доиста ће под крсташ-барјакom. Немојте мислити да они штогод поњају о абстрактним мислима, које за педесет последњих година начинише толико кратковечних устава у Европи и Америци: то би они тешко разумели. Они не траже него да могу радити и слободно молити се богу у својим, што мањем намету оптерећеним опћинама.

Ове чедне тежње можемо себи ласно протумачити, када разаберемо како су на раздалеко села и вароши у Европској Турској. Опћења није било ме-

бу народом никаквога; једва што ретки неки путници протрчаше оне велике просторије, не оставив ни трага ни гласа о себи. Нити се ту говори једним језиком: Хришћани на Балкану порекла су славенскога, они од Родосе грчкога; на Турчина мрзе једнако: али се за то не љубе међу собом нимало; нити су се приближили до оне народне свезе, која сачињава велике народности. Заједничко није у њих ништа до мржња на јарам мусломански, која може бити за разорење прикладна, али за грађење је преслаба. Још са не роди човек код њих, у кога би се могла угледати оба сједињена племена ради будућности. Много је то веће, што се „*дух опћинства*“ уздржао под тешком руком победитеља, што су се Турци сами побринули да га учврсте, живећи одељено од Хришћана, разлучени кораном и Јеванђељем, многоженством и женидбом, ропством и слободом. Али бадава кад нема ту начела, по коме би биле свезане ове частице опћинске: нема друмова, поште, књига, новина, нема народног осећања ни бојне вике. Без сумње, Турци полазе, а Хришћани долазе, али као што је с Турцима било, мало по мало; исељавање може јоште потрајати више од педесет година. Видели смо колико је требало за оцепљење Молдавије, Влашке, Србије, Грчке, и у наше доба Сирије и Мисира. Свако поједино оцепљење могло је пореметити мир света;

на ту се је радило о томе, да се откине неколико удова од сакатог тела: *да шта ли ће бити исшом онда, кад се зачне комадати срце?*

Они којима је стало за решењем овога велокога питања, не смеју никада заборавити, да и сам верозакон Хришћана у Европској Турској пречи озбиљно довршетак њихове нове судбине. Сви ови Хришћани цркве грчке, и следовно не припознавају господство римског папе. И то је међу инима тегобама једно више за источно питање, и доприноси много што римски католици ослабљују у својој ревности, која се чини да се ради искрене заједности верозаконске средиња у Сирију. Бугарима се тако одузимље један моћни део, јер су постављени изван великог јединства католичког света, и тако се замршује мање или више удаљена политика оног великог већања, које ће се започети данас сутра о њима. Хришћани источни нису оне цркве, коју им је скоро сва Европа нудила као у помоћ, него управо оне цркве, која може из њих учинити непријатеље Европе. Све се дакле скупља на то, да се позову све умне главе да преуче ову велику ствар просвете против варварства. Разложићу касније, како и турски верозакон пречи огромно оно слевање, покушано у Србији међу Хришћанима и Турцима; јер оно није слевање или напредак него наза-

дак, што се у Србији чини, или што се у Србији чинило. Но тамо и нема него с једне стране добитни Хришћани, а с друге неколико узапћених Турака. Овако исто раздвојише се у Грчкој, и доврши се исељењем свију Мусломана. У Молдовији, Влашкој Алгерији и Мисиру сад и нема Турака. Од почетка овог века куда су! На скоро не ће од њих ништа остати него успомена, налик на опуштена гробља по трачким равнинама, која показују, где су негда била села, којих је одавна нестало.

Човек се мора зачудити овоме кобноме пропадању Турака усред њихове дивне земље. Још већма се ваља чудити управљању и жалосној немоћи њиховој усред толиких извора, с којима би могли заповедати. Свему овоме злу тамошњему људи су криви више него игде. Турско управљење није него пуста теокрација. Највећи део земље припао је џамијама, што зову вакуф, то јест свештенству. Нема џамије без задужбине и коју не би издржавали побожном неком брижљивошћу; а оне џамије; што имаду царске задужбине, имаду такођер и посебно управитељство. Она добра, што су заиздржавање џамија, тако су света и неповредива, да се несме у њих дирнути, ма држава у највећој опасности била. Од све ове земље — трећине читавог земљишта и то најбољег — не плаћа се

ништа у име порезе. Зли они начин, по коме паше буце сав остали намет, чини да сви доходци не износе много. За харачлију нема ни закона како да куни; финансијалног надзорништва нема, које би пазило да се сачува држава од превара харачлијских. Турска је богата, прем да се чини да је осиромашила: из самих пиринчјих поља у Трацији могли би се силни доходци добити, кад би их људи обрађивали паметно. Али и саме понове, које учини султан Махмуд, биле су на штоду државним финансијама. Тако исто и уведење уредне војске није служило него да се паше обогате, — јер им не треба да држе војску за себе — а они који плаћају да осиромаше. Да је реда ма за искру, овој би се земљи могло повратити потребна сила и живот, који избива; али вера, која је завладала турском главом, не даде се спојити ни с каквим точним редом. Доклем у Турској имаде један народ који мисли да је рођен да живи о трошку другога, који је проклет, да тече ови трошак; доклем једнога све то више нестаје а другога све то више настаје: дотле ће Турска увек ићи у сусрет неизбеживој коби својој. А томе се диви сав свет. Свим поновама, које бијаху учињене под упливом корана, била је сврха, да с њих Турци ослабише, а Хришћанима не задовољише. Да се сједини коран и Јеванђеље — то је задаћа за решење; јер *кораном* се управ-

ља Турска сада, која се, силом догађаја, читава по-
хришћанила. Има на истоку да се разреши не само
питање политичко, него и верозаконско, као за вре-
ме крст-ратова.

The first part of the book is devoted to a general
 introduction of the subject, and to a description of the
 various methods which have been employed for the
 purpose of determining the true nature of the
 phenomena which are observed. In the second part
 the author discusses the various theories which have
 been advanced to explain the origin of the
 phenomena, and compares them with the facts
 which are known to exist. In the third part
 the author discusses the various methods which
 have been employed for the purpose of
 determining the true nature of the phenomena
 which are observed. In the fourth part
 the author discusses the various theories which
 have been advanced to explain the origin of the
 phenomena, and compares them with the facts
 which are known to exist. In the fifth part
 the author discusses the various methods which
 have been employed for the purpose of
 determining the true nature of the phenomena
 which are observed. In the sixth part
 the author discusses the various theories which
 have been advanced to explain the origin of the
 phenomena, and compares them with the facts
 which are known to exist. In the seventh part
 the author discusses the various methods which
 have been employed for the purpose of
 determining the true nature of the phenomena
 which are observed. In the eighth part
 the author discusses the various theories which
 have been advanced to explain the origin of the
 phenomena, and compares them with the facts
 which are known to exist. In the ninth part
 the author discusses the various methods which
 have been employed for the purpose of
 determining the true nature of the phenomena
 which are observed. In the tenth part
 the author discusses the various theories which
 have been advanced to explain the origin of the
 phenomena, and compares them with the facts
 which are known to exist.

Б о ј

између

Мусломанства и Хришћанства.

Ко је само мало разгледао Турску, може ласно доказати, да Хришћанство дан по дан то већма завлађује Турском. Од оне велике и страшне војске, која некад допре до Бечких зидина, не остаде него нешто задње страже, која се растури у пола разваљене тврђаве, штоно су последње прибјежиште корану. Србија отресе са себе јарам и усади крст; а тај се крст блиста на барјацима са звонара по Молдавији и Влашкој као и по препорођеној Грчкој. Несјединивост од ова два верозакона, мусломанског и хришћанског, јест толика, да Турака онда сасвим нестаје, где не влада њихов верозакон искључиво сам. Човек би рекао, да и само поднебје, које Хришћанима прија, постаје за њих кобно. Тако и би, да Турци за мање него тридесет година оставише ослобођене покрајине подунавске и грчке, и да у оним пределима, где они јошт господују, живе вазда у забуни као у земљи душманској.

Треба их само видети у Београдској тврђави, где су као затворени, без општења са земљом коју заузеше, више тамничари државни него ли војници политичке обсаде: свуда глас звона надглашује дерање хоце; њихова моћ изчезава пред умом хришћанским.

То је прва супротност, ради које се путник у чуду нађе, како ступи у ову земљу од супротности. Свуда коран и Јеванђеље: у споменицима, у одећу, у обичајима и тако рекавши у самоме ваздуху. Независтност српска има лик верозакона и строгости, као и одушевљење мученика, који за њезино утемељење пролише крв своју. У највишем као у најнижем сталежу не чује се него клетва Мусломанима; код сваке светковине оре се без претанка песме побожне и јуначке. Имена хришћанских светаца иду од уста до уста, иконе у свакој цркви а Богородица у свакој кући. Српски свештеници постали су чиновници; а то је од великог напретка у земљи, у којој нетом бројише хришћанску децу на главе као марву; без права, без имена обитељи, без да им се знало за године, а често ни за име њихових родитеља. И тако је било прво следство ослобођења верозаконског да се ујачи свеза обитељска, и да се тако опћинама даде неки живаљ спајајући. Данас сутра биће млади кнез, који сада влада у Србији, својој земљи од веће користи: хоћу само да напоменем, да говори добро Фран-

цуски, и да је схватио племениту задаћу, коју му је будућност наменула.

На ове огњишту ослобођење Србије букнуће први пламен источној слободи. Овде је Хришћанство одржало прву победу, за којом вапију данаске народи у Бугарској, Трацији и Маћедонији. Сви су ови народи Хришћани, али, осим неки, немаду цркава, школа, грађанског права ни домаће сигурности, Неколико Турака, који су у оружје саливени, и које је ласно познати по војничкој одећи, тиште што више могу поштене и радне Бугаре, који су прави првобитни Хришћани, и које коран управља неком врстном фанатичке и беспослене војске. У ове две речи лежи сва тајна источне политике. Никад се неможе Турчину доказати, да је Бог из оне исте земље створио и Хришћана и Мусломана. Морали бисте видети, како презирно поступа најпростији Османлија са рајом, то јест са хришћанским поданицима султана. Ови морају увек да устану пред Турцима, да се уклоне с пута, ма и у блато, да им даду најлепше воће из воћњака, па су јошт сретни, и то дан данаске, ако сачувају част куће пред насиљем турским. Да ови гадни нереди нису од више векова као уредно стање Хришћана у мусломанским земљама, то нитко не би хтео да верује. Али ко је видео како жене беже кад

Упазе каваза или низама, може помислити, какови вековити страх узнемирује њихова срца.

Коран је прави извор свима овим неправдама; ова кобна књига тиска турско порекло да све већма и већма води пропасти, куд и онако иду великим кораком. Толковали ми како нам драго филозофически науке коранове, њих ваља судити по делу, дакле по многоженству, по духу војевања и пљачкања, што све коран уздржава у својим следбеницима; и по несвладном опирању његову против сваког побољшања друштвеног стања. Коран је узрок што султан не сме да узимље Хришћане у војску, коран пречи рају, што не може постићи своју велику сврху, коран и јест, који казни смрћу сваког мусломана, који би се покристио; коран и јест, који забрањује раји да се попне до велике какове службе. Коран је у Турској заједно и верозаконски и грађански законик; тако да се у управитељству и у правосуђу ништа не сме исправити без оскврнућа садржаја коранског; а то би било богопсовање. А то и јест, што уништује сваку наду каквој промени, не само што се тиче Турака међу се, него и што се тиче одношења између Турака и Хришћана.

Коран пречи доиста заједничко благостање Хришћана и Мусломана више, него што би пречила просвета Турцима самим. За се имаду Турци многу вред-

ну врлину, какове се не налазе у изобразених народа. Они врло воле своју децу, а особито штују старчад. Коран им заповеда, како да држе жене своје, њежније и човечје, него би ко могао помислити по деспотичкој влади харема. Трезност је њихова велика, и трпљење у несрећи чудесно. Гостољубље им је спрема путника великодушно, и ретко ће пасти рођак њихов у невољу, а они да му непомогну. Али сва ова својства изчезну, сва блага воља престаје, ако се хоће што за Хришћана. Предразсуде о црној или белој кожи по нашим колонијама нису толике, колике су у Турака о верозакону. Ма се Турци и уверили да не знаду ништа о медицини, о хирургији и о многим иним уметностима механичким, за то је коран да их узвиси над ове маленкости, или да их барем теши. Најлуђи мусломан мисли, да је он од сасвим вишега племена, него икоји, ма и највештији Хришћанин.

Духу верозаконском у Турака многу је превагу дало богаство турских џамија. Да право кажем, џамије су и једине зграде у земљи. Где су Мусломани једном завладали, ту нису ни трпели никог уза се; за то су доходци, којима су ови споменици обдарени, довољни, не само за управљање и сјајност њихову него и за издржавање многих њихових чиновника. Не би нашао села, које не би имало барем једну џамију са добрим дохоцима, од које се не плаћа пореза, и

која се добро држи. Иних јавних завода Турци и немају. Хришћани не смеју од Турака да саграде цркву, нити да обесе звона, нити да се препозна с лица да је црква, осим у Цариграду у махали Пери, али то се разуме ради посланика свију хришћанских земаља. Европу Турци прозваше презирно земљом неверника' и чуде се што Франки не ће да клањају Мухамеду, прем да то виде од Турака, ако и не оном ревности од неколико година. Паробродарство зачело је сметати корану; и ја сам наишао на неке пуританске Мусломане, који се живо забринуше око наследства, која могу настати са овог брођења за турску веру. Дочим се овако све око њих мења, укупно Турци ипак се не мичу.

Међутим поред ове окореле негибивости Турака помичу се ипак два народа од разна порекла, Бугари и Грци, једни колена славјанског, други потомци грчког поцарства (Вас-Емприге), оба спојени вером и заједничком мржњом против турског зулума. Ови су Хришћани грчког обреда, а суђено им је да праве темељ новој држави, која ће постати на развалинама османске власти у Европи. Њихов значај познаје се јошт мање него онај њихових господара, јер живе од више векова, осамљени од осталог света, опкољени Дунавом, са три стране морем и страхом од куге. Ове велике грчко-славјанске обитељи имаде седам

пута више него осталог становништва, тако да је ствар ретка наћи у Турској Турчина. Становници ове земље налице на разбијено стадо оваца, које чува неколико невиђених и плашљивих пастира. Али и Бугари зачеше се надати бољему, и то за то, јер опће са иним Хришћанима Европским: и рецимо да су се врло мало научили из посљедних покрета Европских у новије доба, толико ипак научише да могу разабрати симпатије које осећамо за њихово стање. Њихова сумљива ортодоксија не плаши се мање римске вере него и мусломанске. Њихова вера има нешто од оне независности хришћанских обреда у Сједињеним државама сјеверне Америке, некакву тежњу супротну јединству, некакав дух, што је налик на презбитеријанизам Шкота.

Политика Европска попустила би од предрасуда својих против значаја грчке вере, да га боље познаје. Премда имаду једног патријарха у Цариграду а другог у Москви 7), ипак не спаја никакова свеза хијерархичка, да нити симпатија ове високе свештенике са свештенством хришћанских покрајина у Турској. Србија има свог митрополита независног, а Влашка свога. Синод Цариградски нема управо никаквог уплива у гучку цркву. Ови синод није ништа него управљајући савет, састављен из владика *in partibus*, који обично седе у Цариграду а људи

им не знаду ни за име. Ове владике имаду уз привољење Турака, којима слепо служе, знатне дохотке од својих епархија. Око патријарха има сила чиновника, сами подмићеници и муктације, као за време пропасти грчког царства. У залуд хтеде патријарх Григорије пре грчке буне да уреди свештенство; није му пошло за руком ни онда, кад је сакупио око себе поближње владике, јер су били сви непостојани и развикани, и понајвише од њих пре него се запопише, прости чиновници или слуге. Сваки владика, када је веће завладичен, што је обично стигао новцима, управља епархијом како уме, више харачлија него апостол, задовољан ако само сакупи од својих парока прекомерну порезу, што ју ови својим парохијанима намећу. Тако се обичаји турског лакомства увукоше међу грчко свештенство, и може бити, да Хришћани у Турској толико трпе од својих свештеника, колико и од Турака. Ради тога је била прва брига српског кнеза Милоша за време његова управљања, да уреди званичним цеником одредбине свештенству, и да умањи број свештеника, којих је било у размерју потребе сувише.

Грчки верозакон данашњи ни је ништа друго — то са жалосћу исповедам — него велико глобљење које умножава све оне невоље, које одавна тиште Хришћане источне. Што је свештенство грчко поде-

љено на двоје, то јест, на попове и калуђере, тим се раздвајањем слаби достојанство овоме сталежу потребито. Владике су понајвише тако лакоме као и паше, и највећи број попова присиљен је починити ствари, које се не дају сјединити са њиховим достојанством. Владика гули а попо просјачи. Кад умре парох, коњи, хаљине и покућство припадне владици. Они дижу десетину; продају не само свете тајне него и смешне амајлије од болести, проти плазиву сваке врсти, и опраштају грехове за новце.

Видео сам више него један пут, како ови црквени главари иђаху гомилице на гробље, где је било на надгробницом изабраног јела, печења и добра вина, што је лако верни народ нагомилао онамо „за спасење мртвих,“ а мало за тим био је то ручак чиновницима. Премда се нико не усуђује да дирне у ове безазлене обичаје, ипак се народ тиме упропашћује, ког је и онако Турчин исисао, јер то бива под разним видом и врло често. Сваки свештеник гледи да сакрије како живи од очију својих главара, који се слабо брину за науку Христову, само ако им се точно плаћа што им припада. Па где су ти закони, којима би се могли управљати свештеници сеоски, раздељени великом просторијом, и који никад и не видеше свог владике! Мало по мало постаје свака парохија неовисна, парок шурује како може са месном власти, па

онда стриже, — ако ли смем овако да рекнем — својим овцама ову вуну, што остаде иза Турака. Ове невоље источних Хришћана произлазе из тога што нема осредње владе никакве, буд добре, буд зле, па тако припадају као плен анархији и усамљивању. Свако село има своју пустару, хладну шуму, и гола поља, ту се населе Цигани, индичког образа, гарави, витки, праве нарије ондашње просвете, које влада није могла нигда да насели, премда јој је многа земља необрађена, а Цигана више од 400.000 душа.

Чини се кан до све бежи пред друштвеним упливом у овој земљи, коју је природа тако сретно удела за уживање. Хришћанство за право рећи господује, само што се Муслманство с њиме препире за то господовање, и које је ради тога знаметито, јер се опире варварству, муслманском. Како је слаба ова зрака светлости, ипак је довољна да поджеже ватру која мал се неугаси. Хришћани источни доиста нити су грчки нити су римски, него Прахришћани. Ако ли робовањем очамише, али прогонством ојачаше. Њихова безазленост приличи детињској, јер им је чиста. Верују многе ствари, које по верозакону не би смели веровати; али је ово веровање благо, и у њему нема ништа од нетрпљења и фанатизма муслманског. Чудовитом чистотом живота прославио се најбољма њихов верозакон, какав био да био. Никад се не чује у

у њих да је који преварио девојку, да се учинила прељуба или о наравној деци, убојство се ретко догоди, и увек је криво турско насиље. Јединост обитељска, поштовање родитеља, љубав очинска према деци, благодушност и одважност у свакога: то је, чему се путник мора да живо чуди, кад путује онуда.

Али поред свега овога не треба мислити, да је у овим људма утрнуло свако осећање за слободом, и да се они не надају за своју веру славноме и добитном времену. Сада, дочим се овде разговарамо, узвисило се ово осећање на највећи степен, премда је у дно срца збијено ради осамљених села и јербо нема никакове свезе федералне. Неке просвећене владике подигоше школе, у којима сам налазио децу дивне памети, која су учила бугарски, језик свој народни као и грчки, језик црквени, и турски, језик управитељства, пишући речи у три реда, турске у средину, за то, *да га она два друга међу собом угуше данас сушра*, рече ми одушевљено неки учитељ.

Ко хоће да продужи уплив хришћанског начела на будућност Европске Турске, мора да га мотри са два његова главна гледишта, то јест, са грчког и славенског, јер свако од њих има свој посебни лик. Верозаконски и књижевни уплив припада недвојбено грчкој обитељи, која је заузела јужну и западну

страну ове земље. Уплив војнички и сељачки чини се да је по дедовини славјанске обитељи, која је највећа и будући духа јуначкога сва једна војска, осим хришћанских Арбанаса, који су ради пљачкања и скитања свога прави бич ове земље. Грци се уместише међу Родопе и оба мора; Славени по Подунављу до Балкана, раздељени од јужне своје браће великим долинама бугарским од Ниша до Едренета. Онде у ономе великом продољу одлучиће се некад судбина хришћанских народа на истоку. Овуда пружио се пут из Беча у Цариград. Пет или шест великих градова као што је Ниш, Тријадица, Шаркоје, Базарчик, Филипоље, то су му главне постаје. Над читавим овим друмом царује с југа Родопе а са севера Балкан са својим подбојима, који су пуни опрезних хришћанских брђана, а некоји и војнички учвршћени славним манастирима на Рилу и на Светој Гори, на којима имаде пушкарица и топова. Овде сачуваше тајни пустињаци од вѣкова недирану веру грчке цркве, дочим Бугари са обе стране Балкана ови драгоцени аманет чувају, кријући га по густим планинама. Турци се никад не усуђују проћи овим опасним кланцима иначе него са великом опазности и оружаном пратњом: а од прошасте године зачеше намештати знатну војску на најзнаменитија места. Нитко не би могао прорачунити, од колике би несреће било, да се

запале ове главице — у Турској се све зачиње ватром — а звона нигде, којима би се могло звати у помоћ. „*О да су нам звона!*“ завапе често Хришћани, „*звона разносе глас божи и глас слободе по свету.*“

Турско царство не опстоји иначе него кроз усамљено стање, у коме се налази народ грчки и хришћански. Од последњих ратова и одкада се хришћанске владе вазда мешају, и све политичке послове, снизио се и фанатизам турских попова, а с тога изгубила се и турска живост, у којој бијаше сва њихова моћ. Улеми се само брину како да потроше силне дохотке од џамија, а паше пре највећи јунаци постадоше људи од промета и тргују житом и зеитином. Није више барјак пророка, који скупља војску него попис; нити им је за вођу јуначка ватра, него батина. Једном сретох у Цариграду султана, који пошао бијаше у џамију да клања — био неки турски празник — а пред њиме је ишла банда, свирајући Марсиљчицу (*la Marseillais*). Пред свима Кизлар ага (*Le chef des eunuques noirs*) на коњу а за њиме много сопећих паша по прабини пешке, то су биле главе од царства. Ова супротност говори много. И сами Мусломани нису падали нице; сваг гледаше без бојазни у лице ономе, од кога пре неколико година не могаше поднети погледа. Не види се више, да би

Мусломани онолико трчали у џамије да узму авдес; и тако се све збија на деморализирање војске, да и сама смешна униформа, у коју Махмуд војске тури. Ова чудна смеса светог и непосвећеног, клањање Мусломана и песме бунтовничке, варварство и просвета — све то довршује пропаст изламизма, њему на очиглед. И само многоженство, што Турци сматрају за комад раја на овоме свету, изгубило је много од свога чара. Черкеским ратом и ослобођењем Грчке понеста им извора, из којих долазише пре најљепше робиње; из Абимније долазе само оне, што их прогна наша Мисирски. Сада не остаје за харем него неке гадне Црнице, које ће утаманили ови обичај, који више шкоди начелом него ли злоупрабљу, а особито јер је прескуп него да се разопћи (*pour être universels*).

Ја сам добио дозвољење да развидим пазар од робиња, где се тера она гадна трговина на срамоту просвети, коју чиновнички гњев владара у одаљењим покрајинама прогони, а пред нашим очима дозвољује. Да јадна и грозовита погледа! У једном поускоме двору, наоколо са собицама, чами иза решетке, као звериње у зверењаку каквome, три или четир стотине несретница — испуцале усне од жеђе у прљавој одећи, чекају на посљедњу понуду купаца. Неке од њих имаду губаву кожу, да је стрхота погледати, неке пла-

чу, неку ућуташе невесело, не ке сврнуше очима нице изнемогле од плача. Трговци од овога гнуснога пазара шеташе смејући се горе доле, оружани крбачем у кинџалом. Нисам се могао оканити разматрања на овоме месту од туге и срамоте. А мало пре недалеко одавле, на другој страни луке у Пери чуо сам певање у хришћанској цркви, и видео сам како под окриљем нашега барјака Францускиње шећу поносито. Не — доиста не ће Европа дуго трпети тога, да се са светињом њезине вере њој на очиглед тера овакова спрдња: та ваљда нису у име Исуса Христа прављени уговори за одржање ове системе.

Источни Хришћани устали би били већ сто пута на оружје, да их не оставише њихови свештеници, који дрктајући пред пашама морају за невољу да тиште народ. Ако ли која Хришћанка, буд жена туд девојка, имаде ту несрећу те се допадне коме Мусломану, ту нема сигурности, за њезину чест. Унутра по царству забрањено је свакоме да се потужи; а ако би које одслаништво пошло да тражи у султана правицу, незна да ли ће право доћи. И дан данаске догоди се да владика мора потписати у име хришћанске своје браће похвалницу каковоме наши, који их је глобио. Фанатизам турски мисли, да може учинити све што хоће са неверником — кауром. Коран заповеда, да их

треба уништити свакако, понижавати и злостављати где се само може. Закон је мусломански тако сачињен, да Турчина може побунити и сама она мисао; кад би наиме могао бити једнаки суд за њега и за Хришћанина. Видео сам код многог паше, где несретна раја на колена пуже по читавој себи до њега молећи за што обореним очима. Чегга се год раја дирне, то Турци држе за осмрађено; то сам ја искусио у једном купалишту јавном у Тријадици. Да видим какове је топлине вода, турим руку у воду, али ту неки крупни Турчин полети намах из воде, па онда упрегоше слуге да испаљају из леђена сву воду, које није било мање од 100 хектолитара, а после се испричаше говорећи ми: „простите, али ви сте Хришћанин.“

Деспотизам корана владао је и самим Махмудом, великим поновитељем. Кораном се увукао деспотизам у Европу, Хришћанство ће га повратити у Азију. Данаске не остаде од корана ништа него начело многоженства, пропаст турског порекла, исквареност чиновника, неред влада, опће избивање имовине, и неплодност земље. У Бугарској се плаћа надница по 23 санима, ован се продаје по два франка, а во' по 40 франка. Несретан уплив корана чини се да је низценио све вредности: кад је човек изгубио цену, каква ће бити осталим стварма? Хришћанство би је могло подићи, да је грчки верозакон, као што га описах, оставио за

се уз онолико ропство толико живаости, колико му је требало за ово велико поновљење. Али хоће се грчким Хришћанима за препороду њихове грађанске и верозаконске слободе нека помоћ од латинских Хришћана. Каква ће бити та помоћ? Па ако начело Мусломанско мора да пропадне од Хришћанског, колико ће трајати ова борба?

По посебном значају грчке цркве може се ласно распознати, да она ларма, што је чине нека велика госнода од политике, ради неког верозаконског родбинства, нема разумнога темеља. Без сумње је несрећа по Хришћане Европске Турске, што нису једне цркве са осталим светом католичким: али ако они надвладају, неће се растопити у другоме коме живљу, који би могао узнемирити равновесје Европе. Када они једном узмогну својом народношћу, посебност њихове вере спојиће се врло добро с њоме. Ако узмемо коликом су горљивом бригом веру своју проти свакоме туђем упливу, па и под самим мусломанским насиљем, можемо се надати, да ће је бранити, кад се једном ослободе, од сваког користивог (*intéretté*) тичања. А осим тога, да изгубе слободу верозаконску, неопходно би тратили и политичку. Тешко да ће они потражити у Москви папу, кад већ једном не хтедоше римског. Би ће с њима, као са Протестантима у Немачкој, кои су једне цркве под различитим уставима,

или као са свима католичким државама у Европи, које не зависе ни која од које, прем да су сједињене у Риму. Оне хришћанске владе, којима је суђено посредовати код овог великог посла, то јест код препорођења истока, мораће свим својим уливом потпомогати слободу верозаконску Хришћана у Турској. То је најсигурније средство да се уздржи мир; јер је веројатно, да ће дух верозаконски имати велику задаћу код утемељења нове народности, којој је суђено насљедство турских посадишта. Неће требати хорда Собјеског против Турака; неколико година јоште, па остарело турско царство распашће се само собом, јер га и сам Бог разграђује. Без сумње да је хтео промисао с тиме што чува у умирујућем понешто живота да даде владама времена да пронађу једног наследника овој земљи из међу себе. То и јест управо што решење ове загонетке отеже данаске. Истина да Грци и Славени чине велик народ; али слабо се познају међусобно, нити би могли тако на скоро захтевати, да им се даје достојанство, које приличи народу, управо као што се много људи не може назвати војском. Познајемо судбину неколиких јужноамериканских држава, кое хтедоше процвати пре времена; животаре, на велику штету просвети, као у грозничавој млитевости, којој се незна за свршетак. За Европу је источно питање од превелике важности него да би

га могла пренебрегнути. Част Европе хоће, да се већ једном доврши увредно за њу поступање умирућег изламизма са Хришћанством; али мир Европски тражи опет, да се Хришћани не ослободе онако површно пре него буду за то. Ваља их приправљати мало по мало на живот политички, од прилике онаким начином, којим је успело кнежтво Србија; ту би морао турски диван да даде Хришћанима права грађанска и веро-законска, па онда да се ставе ове правце под окриље договора. За сада је Србија на правом путу к просвети. У сваком обзиру живи се у Србији боље него и у којој другој покрајини турској. Србија ће бити огњиште понова хришћанских или гроб турској влади. Ако ли не похитре са поправљањем уетава по осталим покрајинама мусломанским у Европи онако као у Србији, не ће требати него крсташ-барјак, па ће планути сав исток живом ватром.

Опрезног мотритеља не може мимоћи она наличност, која представља борбу начела хришћанског са мусломанским, на борбу настајућег онда хришћанства са тадашњим погањством. А особито се указује ова наличност на ономе истоме земљишту. Ко види богате и великолепне турске џамије са добрим дохоцима; па ко слуша како пева муезим са високог и танког минарета те зове Турке да кљањају, помислио би да

- 1) Ово је писано 1842. а од оно доба се је и у Аустрији монешто преиначио политички живот.
- 2) Две околице у Францији, славне ради њине кра-
соте.
- 3) 1842. год.
- 4) Малтуе је пронашао за срећу човечију неку систе-
му, у којој предлаже, да би се имало уморити
свако дете, у којег није тело здраво и читаво,
и много иних крвничких начела.
- 5) Тако се путује из Београда преко Панчева у Зе-
мун.
- 6) Гласа се да је у дивану шерашћер предлог учи-
нио, по коме би се и раја имала узимати у ни-
зам.
- 7) После Петра вел. нема у Русији Патриарха.

1) Ово је писано 1842. а од оно доба се је и у Аустрији попустило поштом писати.

2) Да се околине у Француској, главне су и главне државе.

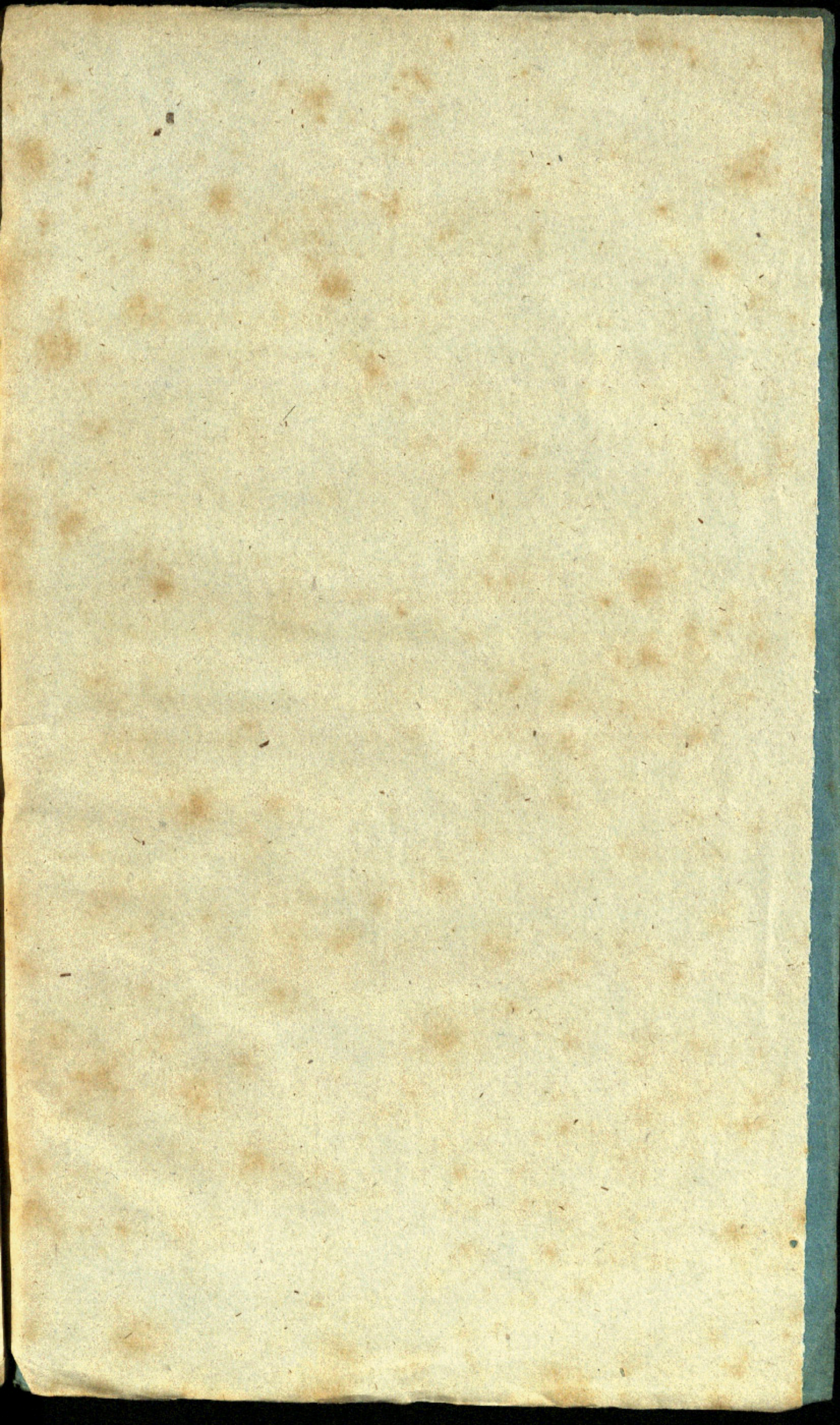
3) 1842. год.

4) Матје је пронашао за евреју донекле неку еврејску књигу, у којој је писано да он се имао уметати у једно дете, у којој није тако јасно и јасно, и није није кривичних навала.

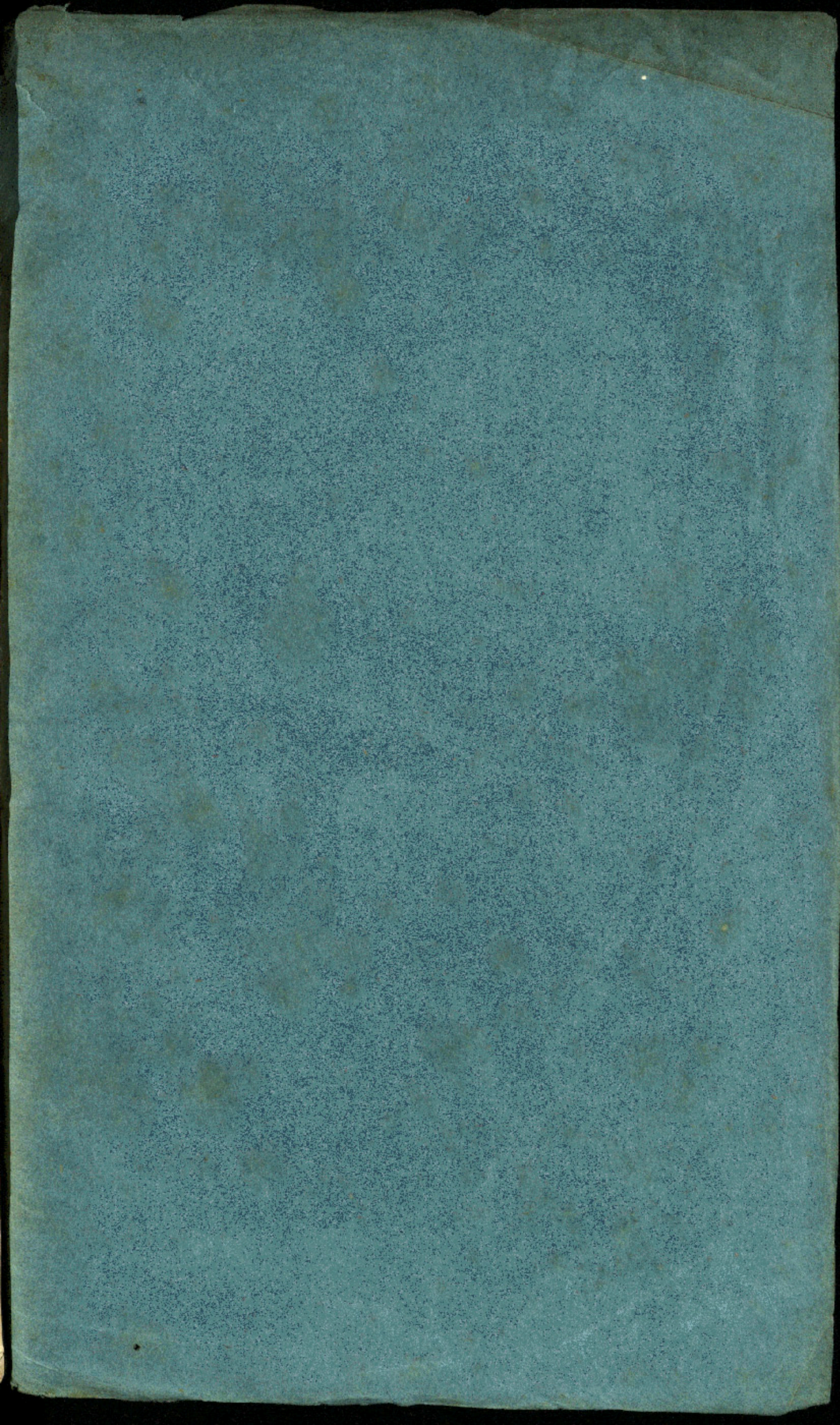
5) Јако се путје на Београд преко Панчева у Србији.

6) Јако се да је у једној шпанској предлог јануарија, по коме он се и даје јануарија у јануарија.

7) После Петра великог у Русији Патријарха.

Р 19 Ср II 84.1

---

*Трошком Његове Свешлости Кнеза
 Михаила Обреновића, који је изволео
 сав доходак одределити за Саоменик
 Буљукбаше Јанче, погинувог у по-
 следњем рату код Перлеза као ош-
 лични јунак.*

Цена је 20 кр. ср.
